

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙ ΚΡΗΤΗΣ ΕΝ ΤΗ ΠΡΟΣ ΤΙΤΟΝ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

Μολονότι τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐγράφησαν πρὸς ἐξυπηρετήσιν τῶν πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ ὀργανωτικῶν ἀναγκῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν Κοινοτήτων, ἐνίοτε περιέχουν καὶ ἱστορικὰς πληροφορίες περὶ τῶν χωρῶν μετὰ τῶν ὁποίων συνδέονται καθ' οἶον δῆποτε τρόπον. Εἰκόνα τινὰ περὶ τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἐκεῖ ἐπικρατούσης καταστάσεως, σύμφωνα πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν πηγῶν, σχηματίζομεν ἐκ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα περιέχει ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή.

Α'.

Ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου ἀνήκει εἰς τὴν ομάδα τῶν λεγομένων Ποιμαντορικῶν Ἐπιστολῶν (Α' καὶ Β' πρὸς Τιμόθεον, πρὸς Τίτον). Ὑπάρχει σοβαρὰ διαφωνία ὡς πρὸς τὸν συγγραφέα τῶν ἐπιστολῶν τούτων, συνεπῶς καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον συγγραφῆς. Πολλοὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐρμηνευτῶν δέχονται ὅτι αἱ Ἐπιστολαί, ὑπὸ τὴν παρούσαν αὐτῶν μορφήν, συνεγράφησαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ πρώτου αἰῶνος ἢ βραδύτερον, ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Παύλου, βάσει δὲ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Πολλοὶ ἔξ αὐτῶν πάλιν θεωροῦν τὰς Ἐπιστολάς ὡς ἐπεξεργασίας συντόμων συμβουλευτικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς Τιμόθεον καὶ Τίτον, αἱ ὁποῖαι τώρα εἶναι ἐνσωματωμέναι ἐν αὐταῖς¹.

Ἀντιθέτως, οἱ Ὀρθόδοξοι, οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ πολλοὶ τῶν Προτεστάντων Ἐρμηνευτῶν παραδέχονται, ὅτι αἱ Ἐπιστολαὶ προέρχονται ἀπὸ τοῦ Παύλου, ἐξηγοῦν δὲ τὴν διαφορὰν ὕφους καὶ θέματος αὐτῶν ἐκ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγράφησαν καὶ τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπιδιώκουν².

¹) Τὴν ἀποψιν ταύτην βλ. ἰδίως ἐν N ä g e l i, Der Wortschatz des Apostels Paulus, Göttingen 1905, M o f f a t t, Introduction to the New Testament, New York 1911, H a r r i s s o n, The Problem of the Pastoral Epistles, 1922.

²) Βλ. τὴν ἀποψιν ταύτην ἐν T h. Z a h n, Einleitung in das Neue Testament, Leipzig 1897 ἔξ., P. T o r n, Über die Sprache in den Pastoral Briefe, «Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft», 1918, σ. 225 ἔξ. καὶ μερικῶς ἐν W. L. o c k, The Pastoral Epistles, New York, 1924.

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἐκτὸς ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν παροῦσαν μελέτην, σημειοῦται δὲ μόνον ὅτι πεποίθησις τοῦ συγγραφέως αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή, ὁμοῦ μετὰ τῶν πρὸς Τιμόθεον, ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ ὡς τοιαύτη ἐξετάζεται ἐνιαῦθα.

Σκοπὸς τῆς Ἐπιστολῆς εἶναι νὰ τονίσῃ τὴν ἀνάγκην τῆς Ἐκκλησιαστικῆς, οἰκογενειακῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐσταθείας. Αἱ διδόμεναι συστάσεις ἀποβλέπουν ἰδίως εἰς τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, οὐχὶ δὲ εἰς τοὺς ἡγέτας αὐτῆς. Διαφέρει κατὰ τοῦτο ἡ Ἐπιστολή ἀπὸ τῶν πρὸς Τιμόθεον, αἵτινες τονίζουν τὰ καθήκοντα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων κυρίως.

Β'.

Ἄν ἔχομεν ἀκριβῆ μαρτυρίαν περὶ τοῦ πότε ὁ Παῦλος ἐκήρυξεν ἐν Κρήτῃ καὶ ἐγκατέστησεν ἐν τῇ νήσῳ τὸν Τίτον πρὸς συνέχισιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου. Ὅτε ὁ Ἀπόστολος ὠδηγεῖτο ὑπὸ συνοδείαν εἰς Ρώμην, περὶ τὸ 60 μ.Χ., διῆλθε διὰ τῶν νοτίων παραλίων τῆς Κρήτης, παρέμεινε δέ, λόγῳ θαλασσοταραχῆς, ἡμέρας τινὰς ἐν τῇ πόλει Κ α λ ο ἰ Λ ι μ ἔ ν ε ς⁵⁾. Ἐὰν καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων δὲν ἀναφέρουν ὅτι ὁ Παῦλος ἐκήρυξεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τότε εἰργάσθη διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου. Πάντως, ἡ βραχεῖα ἐργασία αὕτη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιφέρει σοβαρὰ ἀποτελέσματα, ὁ δὲ Τίτος δὲν ἀναφέρεται συνοδεύων τὸν Παῦλον κατὰ τὸ ταξίδιον τοῦτο. Συνεπῶς ἄλλη ἦτο ἡ εὐκαιρία, καθ' ἣν ὁ Ἀπόστολος μετέβη εἰς Κρήτην. Συνήθως ἡ μετάβασίς του τοποθετεῖται εἰς τὴν τετάρτην ἱεραποστολικὴν περιοδείαν, μετὰ τὴν ἀπόλυσίν του ἀπὸ τῶν πρώτων δεσμῶν, περὶ τὸ 62-63. Ἐπειδὴ δὲ ὁ θάνατος τοῦ Παύλου θεωρεῖται ὡς ἐπισυμβὰς κατὰ τὸ ἔτος 64, ἡ Ἐπιστολή πρὸς Τίτον πρέπει νὰ ἐγράφη ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν μετάβασίν του εἰς τὴν νήσον. Τοῦτο ὅμως δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἐν τῇ Ἐπιστολῇ εὐρισκόμενα στοιχεῖα. Ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο εὐρῶς διαδεδομένος ἐν τῇ νήσῳ⁶⁾ καὶ ὀλόκληροί οἰκογένειαι εἶχον πιστεύσει⁷⁾. Τοῦτο βεβαίως ἀπῆται πολὺν χρόνον. Καὶ εἶναι μὲν πιθανὸν ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον εἶχε γίνῃ γνωστὸν ἐν Κρήτῃ καὶ πρὸ τῆς μεταβάσεως τοῦ Παύλου, ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς νήσου, οἵτινες ἦσαν παρόντες κατὰ τὴν Πεντηκοστήν⁸⁾,

⁵⁾ Πράξ. κζ', 8 ἐξ.

⁶⁾ «κατὰ πόλιν», Τίτ. α', 5.

⁷⁾ α', 11.

⁸⁾ Πράξ. β', 11.

ἀλλ' οἱ γενόμενοι Χριστιανοὶ ἔδει νὰ ἦσαν ἐλλιπῶς κατηχημένοι καὶ ἀνοργάνωτοι, διότι ἄλλως ὁ Παῦλος, μὴ συνηθίζων νὰ οἰκοδομῇ ὅπου ἄλλοι ἐθεμελίωσαν⁷, δὲν θὰ μετέβαινεν ἐκεῖ. Οὕτω φαίνεται πιθανωτέρα ἡ γνώμη ὅτι ὁ Παῦλος ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον ἐνωρίτερον⁸. Ἐκ τῆς Ἐφέσου, ἦν ὁ Ἀπόστολος εἶχε καταστήσει ἱεραποστολικὸν κέντρον ἐπὶ ἔτη, συχνάκις ἐπεσκέπτετο ἄλλας περιοχάς. Κατὰ τὸ ὄβ ἀπέστειλε τὸν Τίτον εἰς Κόρινθον, αὐτὸς δὲ μετέβη εἰς Κρήτην πιθανῶς, ἔνθα συνήνησεν αὐτὸν ὁ Τίτος μετὰ τὸ πέρας τῆς εἰς Κόρινθον ἀποστολῆς. Ὁ Παῦλος, κηρύξας ἐπὶ τινὰς μῆνας, ἀνεχώρησεν, ἄρῃσεν ὅμως τὸν Τίτον πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ κηρύγματος.

Εἰς τὴν Ἐπιστολὴν ἐλάχισται πληροφορίαι δίδονται περὶ τοῦ Τίτου, ἀλλ' οὔτε ἄλλοθεν γνωρίζομεν πολλὰ περὶ αὐτοῦ. Αἱ πράξεις δὲν μνημονεύουν αὐτόν, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται ὑπὸ τινῶν ἐκ τῆς πιθανότητος ὅτι ἦτο συγγενῆς ἢ ἀδελφὸς τοῦ Λουκᾶ, συγγραφέως τῶν Πράξεων⁹. Κατήγετο ἐξ οἰκογενείας Ἑθνικῶν, ἐγένετο δὲ χριστιανὸς κατὰ τὴν πρώτην ἀποστολικὴν ὁδοιπορίαν τοῦ Παύλου ἐν Ἰκονίῳ¹⁰. Κατὰ πρῶτον μνημονεύεται ὡς συνοδὸς τοῦ Παύλου κατὰ τὴν μετάβασιν αὐτοῦ ἐξ Ἀντιοχείας εἰς Ἱερουσόλυμα¹¹. Ἐκτοτε ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Παύλου διὰ σοβαρὰς ἀποστολὰς εἰς Κόρινθον, πρὸς συλλογὴν ἐράνων¹² καὶ πρὸς τακτοποίησιν τῆς πειθαρχίας ἐν τῇ Χριστιανικῇ Κοινοτικῇ Κορίνθου¹³, εἰς Κρήτην, εἰς Δαλματίαν. Ἦτο ἱκανώτατος συνεργάτης τοῦ Παύλου¹⁴, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχε τὸ αὐτὸ πνεῦμα¹⁵ καὶ ὑπὸ τοῦ ὁποίου καλεῖται «ἀδελφός»¹⁶.

Ἡ εἰς Κρήτην ἀποστολὴ τοῦ Τίτου ἦτο προσωρινή, ἀλλ' οὔτος παρέμεινε, συμφώνως πρὸς τὴν χρονολογίαν ἣν ἠκολουθήσαμεν, τοῦλάχιστον 6 ἢ 7 ἔτη. Ὁ Παῦλος, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν αὐτοῦ ἐκ τῶν πρώτων δεσμῶν, ἔγραψε τὴν παροῦσαν ἐπιστολὴν, καθ' ὃν χρόνον εὗρισκετο εἰς περιοδεΐαν¹⁷. Πιθανῶς διέβαινε τὴν Μακεδονίαν, ἐφ'

⁷) Ρωμ. ιε', 20.

⁸) Βλ. R. Falcouer, *The Pastoral Letters*, Oxford 1937, σ. 25.

⁹) Βλ. R. Ramsay, *St. Paul the Traveler and the Roman Citizen*, σ. 284. Souter, ἐν «*Expositor Times*», March 1917.

¹⁰) Βλ. Πράξεις Παύλου καὶ Θεόκλητος, κ. 2.

¹¹) Γαλ. κεφ. β'.

¹²) Β' Κορ. η', 6-10.

¹³) Β' Κορ. η', 16.

¹⁴) Β' Κορ. η', 23.

¹⁵) Β' Κορ. ιβ', 18.

¹⁶) Β' Κορ. β', 13.

¹⁷) «οἱ μετ' ἐμοῦ πάντες», Τίτ. γ' 5.

ὅσον ἐσκέπτετο νὰ παραχειμάσῃ εἰς Νικόπολιν, ἔνθα προσεκάλει καὶ τὸν Γίτον¹⁸. Ὑπεδείχθη ὅτι ὁ Τίτος εἶχε προηγουμένως ζητήσῃ δι' ἐπιστολῆς του ὁδηγίαν περὶ τοῦ ἔργου του, ἡ δὲ παροῦσα Ἐπιστολὴ εἶναι ἀπάντησις τοῦ Παύλου¹⁹. Ἐκ Νικοπόλεως ὁ Τίτος ἐστάλη εἰς Δαλματίαν²⁰, πέραν δὲ τούτου δὲν ὑπάρχουν ἀκριβεῖς ἱστορικαὶ πληροφορίαι. Ὁ Εὐσέβιος²¹ ὀνομάζει αὐτὸν Ἐπίσκοπον Κρήτης καὶ ἴσως ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ἐπέστρεψεν ἐκ Δαλματίας καὶ παρέμεινε μονίμως ἐν τῇ νήσῳ²².

Τὴν θέσιν τοῦ Τίτου κατέλαβεν ἐν Κρήτῃ ὁ Ἀρτεμῆς²³ ἢ ὁ Τυχικός²⁴.

Γ'.

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ὄργάνωσις ἐν Κρήτῃ, ὡς ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ἐπιστολῇ ἔχει ἴδιον χαρακτῆρα. Συνήθως οἱ Ἐπίσκοποι εἶχον τὴν ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἐποπτεῖαν ἐπὶ μιᾶς πόλεως, βραδύτερον δέ, ὅταν ἡ νέα θρησκεία διεδίδετο καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον, ἡ ἐξουσία των ἐπεξετείνετο καὶ ἐκεῖ. Παραδείγματα περὶ τῆς ἐξουσίας Ἐπισκόπου μιᾶς πόλεως ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν Κοινοτήτων ἄλλων πόλεων δὲν ἔχομεν τόσον ἐνωρίς, πλὴν τὸ τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Αἴγυπτος ὁλόκληρος ἀπετέλει μίαν μόνον διοικητικὴν περιφέρειαν καὶ μία μόνον πόλις αὐτῆς, ἡ Ἀλεξάνδρεια, εἶχεν ἀναγνωρισθῆ ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ὡς «πόλις». Συνεπῶς ἐν ὁλοκλήρῳ τῇ χώρᾳ ὑπῆρχεν εἰς μόνον ἐπίσκοπος, ὁ Ἀλεξανδρείας, ὑφ' ὃν ὑπήγοντο οἱ Χριστιανοὶ ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων. Περὶ τὸ 200 ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Δημήτριος ἐγκαθίδρυσεν ἄλλους τρεῖς ἐπισκόπους ἐν Αἰγύπτῳ.

Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη καὶ ἐν Κρήτῃ, ἥτις γειτνιάζει καὶ ἀνέκαθεν εἶχε συχνὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Τίτος, ἐγκατασταθεὶς ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς Κρήτης Γορτύνη, εἶχε τὴν ἐποπτεῖαν ἐφ' ὅλων τῶν Χριστιανικῶν Κοινοτήτων τῆς νήσου: «*Τούτου χάριν ἀπέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα . . . καταστήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους*»²⁵. Βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ Τίτος ὡς ἔχων εὐρύτεραν ἐξου-

¹⁸) Τίτ. γ', 12.

¹⁹) Βλ. Ζ a h n, ἔργ. μν., I, 430.

²⁰) Β' Τιμ. δ', 10.

²¹) Ἐκκλ. Ἱστορία, III, 4.

²²) Ἡ μνήμη αὐτοῦ ἑορτάζεται ἐν μὲν ταῖς Ἀνατολικαῖς Ἐκκλησίαις κατὰ τὴν 25 Αὐγούστου, ἐν δὲ τῇ Δυτικῇ κατὰ τὴν 4 Ἰανουαρίου.

²³) Οὐδὲν εἶναι γνωστὸν περὶ αὐτοῦ ἄλλοθεν τῆς Καινῆς Διαθήκης.

²⁴) Βλ. εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ καὶ ἐν Ἐφεσ. στ', 21, Κολ. δ' 7.

²⁵) Τίτ. α', 5.

σίαν τῆς τοῦ Ἐπισκόπου, ὡς προσωπικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ Παύλου, ἀλλ' ἐν τῇ Ἐπιστολῇ δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἔργων του ἢ ἐγκαθιδρύσεις ἐπισκόπων. Μόνον πρεσβυτέρους ἐγκαθιστᾷ εἰς τὰς πόλεις, ἔχει δηλαδὴ ἐξουσίαν ἐπισκόπου, δικαίως δὲ ὁ Εὐσέβιος ὡς τοιοῦτον ἐξέλαβεν αὐτόν. Ἡ προσωρινὴ κατ' ἀρχὰς παραμονὴ του ἐν Κρήτῃ συνεχίσθη ἐπὶ πολὺ, ἴσως δὲ ἔγινε μόνιμος μετὰ τὴν ἐκ Δαλματίας ἐπιστροφὴν.

Ἐν Κρήτῃ, λοιπόν, συναντῶμεν μίαν μόνον Ἐπισκοπὴν, τὴν τῆς Γορτύνης, βραδύτερον δὲ προσετέθη καὶ ἡ τῆς Κνωσοῦ²⁶.

Ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἐταράχθη πολὺ ἐνωρὶς ὑπὸ αἵρέσεων²⁷. Ὁ ὅρος «αἰρετικὸς» δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη τὴν τεχνικὴν σημασίαν, καθ' ἣν ὑποδηλοῖ τὸν ἀσπαζόμενον διδασκαλίαν ἀντικειμένην εἰς τὸ Θεολογικὸν σύστημα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (αἵρεσις, αἱρετικὸς) σημαίνει τὸν ὁπαδὸν ἢ συνήθως τὸν ἀρχηγὸν ὁμάδος διασπώσης τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, τὸν σχισματικόν²⁸.

Οἱ αἱρετικοὶ τῆς Κρήτης ἦσαν Ἰουδαῖοι²⁹, δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἐὰν ἐπέμενον εἰς τὴν περιτομήν, ὡς οἱ φαρισαῖοι Ἰουδαιοχριστιανοὶ τῆς Γαλατίας, ἢ, ὅπερ πιθανώτερον, ἦσαν τῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων μετὰ τῶν «αἱρετικῶν» τῶν Κολοσσῶν, τηροῦντες τὰς νομιμίας, διακρίνοντες τροφὰς κλπ.³⁰ φαίνεται δὲ ὅτι αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ εὔρον πολὺ ἔδαφος ἐν Κρήτῃ³¹.

Δ'.

Ἡ διαρροῦθμισις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὄργανώσεως ἐν Κρήτῃ συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τῆς νήσου ἐκ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς. Ἐκ τῶν πολλῶν πόλεων τῆς νήσου³² σπουδαῖαι ἦσαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν αἱ Κνωσός, Γορτύνη, Κυδωνία καὶ Λύκτος. Οἱ κάτοικοι τῶν πλείστων ἔξ αὐτῶν, ἰδίως δὲ τῆς Κνωσοῦ, ἀντέστησαν ἐρωμένως κατὰ τῶν Ῥωμαίων, ὅτε οὗτοι, ἀπὸ τοῦ 69 π.χ., εἰσέβαλον εἰς τὴν νῆσον³³. Ἀντιθέτως ἡ Γορτύνη ἐτήρησε

²⁶) Ὁ Κορίνθου Διονύσιος ἔγραψεν ἐπιστολάς πρὸς τοὺς δύο Ἐπισκόπους Κρήτης, κατὰ τὸ 170: Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 23, V, 7.

²⁷) Τίτ. α', 10, α', 14, γ', 9-10.

²⁸) Ὡς ἐν Κορ. α', 10, 11, ια', 19.

²⁹) «οἱ ἐκ τῆς περιτομῆς», α', 10, «Ἰουδαίκοις μύθοις», α', 14, «γενεαλογίας... μάχας νομικὰς», γ', 9.

³⁰) Βλ. H o r t, Judaistic Christianity, σ. 116 κ.εξ.

³¹) «οἵτινες ὅλους οἴκους ἀνατρέπουσι», α' 11.

³²) Ἦδη ὁ Ὁμηροσ καλεῖ τὴν Κρήτην «ἐκατόμπολιν», Ἰλ. Β, 649.

³³) Κατὰ τὸ 69 π.Χ. εἰσέβαλεν εἰς τὴν νῆσον ὁ Πραιτώρ Ἀντώνιος, ἀπο-

μᾶλλον φιλικὴν στάσιν πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, ἴσως ἕξ ἐπιρροῆς καὶ τῶν πολυαριθμῶν ἐν αὐτῇ Ἰουδαίων, διὰ τοῦτο δὲ οἱ Ῥωμαῖοι τὴν μὲν Κνωσὸν κατέστρεψαν, ἐγκαταστήσαντες ἐν αὐτῇ ἀποικίαν Ῥωμαϊκὴν⁸⁴, τὴν δὲ Γορτύνην ἐξύψωσαν εἰς πρωτεύουσαν τῆς νήσου⁸⁵. Ἦδη ἐγκατεστάθη ἐν Κρήτῃ κεντρικὴ διοίκησις, πρώτην δὲ φερόν τὴν ἄρτι ἐμφανίζεται τὸ ἄξιωμα τῶν «Κρηταρχῶν»⁸⁶. Τὸ Κ ο ι ν ὸ ν τ ὶ ν Κ ρ η τ ῶ ν συνεδριάζει ἔκτοτε ἐν Γορτύνη, ὡς δεικνύουσι σωζόμενα νομίσματα⁸⁷. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ πόλις αὕτη ἐπεσκίασεν ὅλας τὰς ἄλλας, αἱ ὁποῖαι περιέπεσαν εἰς παρακμὴν. Αὐτὸς ἦτο ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ὁ Ἐπίσκοπος Γορτύνης εἶχε δικαιοδοσίαν ἐφ' ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων, ὡς εἶχε καὶ ἡ πολιτικὴ διοίκησις τῆς νήσου.

Ἡ κατάστασις ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου ἦτο εἰρηνικὴ, διὰ τοῦτο δέ, κατὰ τὴν νέαν διαίρεσιν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Κράτους, ἐδόθη διοικητικῶς εἰς τὴν Γερουσίαν. Ἐκτοτε ἀπετέλει μίαν ἐπαρχίαν μετὰ τῆς Κυρηναϊκῆς. Ἡ ἡσυχία ὅμως εἶχεν ἐπιτευχθῆ ἁπλοῶς καὶ προσωρινῶς. Μολοντί ἡ νῆσος δὲν περιεπλάκη εἰς μεγάλους ἐξωτερικοὺς πολέμους, ἐπὶ χίλια ἔτη μετὰ τὴν Δωρικὴν κατὰκτησιν, συγκατὰ ἐταράσσετο ὑπὸ ἐμφυλίων διενέξεων, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν πλεῖστοι συγγραφεῖς⁸⁸. Ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἤρχισαν καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ ἐισβολαί, αἱ δὲ πόλεις τῆς νήσου συνῆπτον πολιτικῶς ἐπαφὰς μετὰ διαφόρων ἄλλων ἑλληνικῶν Πολιτειῶν (Μακεδόνων, Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας κλπ.). Παρὰ τὴν ἐξάσκησιν εἰς τὴν ἐξάσκησιν τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπαγγέλματος⁸⁹, εἰς σημεῖον ὥστε ὅλοι οἱ σύγχρονοι στρατοὶ παρὰ τὴν Μεσόγειον περιελάμ-

τυχῶν, λόγῳ τῆς σκληρᾶς ἀνιστάσεως τῶν Κρητῶν ὁ σταλεῖς ὅμως κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος Κ. Μ έ τ ε λ λ ο ς ὁ Κ ρ η τ ι κ ὸ ς, καταλαβὼν τὴν νῆσον, προσήρτησε αὐτὴν εἰς τὸ Ῥωμαϊκὸν Κράτος (βλ. Δ ί ω ν ὁ Κ ά σ σ ι ο ς, XXXVI, 1 ἐξ., L i v i u s, Epit., C.).

⁸⁴) *Colonia Julia Nobilis Cnosus*.

⁸⁵) Βλ. συντόμως ἐν Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1909, σ. 62.

⁸⁶) Βλ. M. van der M i j s b r u g g e, *The Cretan Koinon*, New York 1931, σ. 71.

⁸⁷) Βλ. J. N. S v o r o n o s, *Numismatique de la Crète ancienne*, Bacon 1890, I, σ. 349, 351.

⁸⁸) Βλ. Π ο λ υ β ῖ ο υ, VI, 46 : *στάσεις, φόνους καὶ πολέμους ἐμφυλίου ἀναστρεφόμενους*. Σ τ ρ ά β ν ο ς, Γεωγραφ., X, 478, (περὶ Κνωσοῦ καὶ Γορτύνης): *συμπράττουσαί τε γὰρ ἀλλήλαις ἅπαντας ὑπηκόους εἶχον αὐταὶ τοὺς ἄλλους, στασιάσασι τε διέστησαν τὰ κατὰ τὴν νῆσον*, Ἀ ρ ῖ σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Πολιτικά, 1212 b, κ.ά. Ἐπιγραφή τις (*Inscr. Cret. I, 13*) ἀναφέρει τοιαύτην διένεξιν ἐκ συνοριακῶν διαφορῶν πόλεων.

⁸⁹) Βλ. Ἰ ω σ ή π ο υ, Ἀρχαιολ., XIII, 4, 3, T i t. L i v. XLIV, 45.

βανον Κρήτας μισθοφόρους, ἰδίως δὲ σφενδονήτας κοὶ τοξότας. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὰς πολεμικὰς περιπετείας, ὅταν δὲ ἀνεφάνη ἡ πειρατεία τῶν Κιλικίων, ἣτις διετάραξε τὴν ἀσφάλειαν ἐν τῇ Μεσογείῳ καὶ παρημποδίσε μεγάλας τὰς ναυτικὰς κινήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, οἱ Κρήτες ὑπεβοήθησαν αὐτὴν καὶ ἡ νῆσος κατέστη κέντρον τῶν πειρατῶν⁴⁰. Εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῶν Κρητῶν εἰς τὴν πειρατείαν συνετέλεσε κατὰ πολὺ ἡ αἰξίσις τῆς δυνάμεως τῆς Ρόδου, τῆς ὁποίας ὁ ἐμπορικὸς στόλος ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ κατὰ τὸν β' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα⁴¹. Ὁ στόλος τῶν Κρητῶν ἐμειώθη πολὺ, ἡ δὲ διατροφή τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τῆς νήσου κατέστη δύσκολος. Διέξοδος εἰς τὸ πρόβλημα ἐδόθη διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν πειρατείαν.

Τὸ μαχητικὸν πνεῦμα τῶν Κρητῶν δυσκόλως ἠνείχετο ξένους ζυγούς κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, τοῦτο δὲ συνέβη καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν. Ἐν τῇ πρὸς Τίτον Ἐπιστολῇ εὐρίσκομεν ἀπηχήσεις τῆς πρὸς τὰς περιπετείας καὶ τὰς στάσεις ροπῆς τῶν Κρητῶν. Ὁ Παῦλος συνιστᾷ :

« Ὑπομίμησθε αὐτοὺς ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν⁴², πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν εἰοίμους εἶναι, μηδένα βλάπτειν, ἀμάχους εἶναι, ἐπεικεῖς, πᾶσαν ἐπιδεικνυμένους πραΰτητα πρὸς πάντας ἀνθρώπους »⁴³.

Τὰ πρὸς τὴν Πολιτείαν καθήκοντα τῶν μελῶν τῆς Χριστιανικῆς Κοινότητος τονίζονται ἐπίσης ἐν Ρωμ. ιγ', 1 ἐξ., Α' Τιμ. β', 1 ἐξ., Α' Πέτρο. γ', 8 ἐξ. Τὸ ἀνωτέρω ὅμως χωρίον τοῦ Παύλου εἶναι χαρακτηριστικώτερον καὶ διὰ τὸ ὕφος καὶ διὰ τὰς χρησιμοποιουμένας εἰδικὰς ἐκφράσεις, ἐφαρμόζεται δὲ καλῶς εἰς τοὺς Κρήτας.

Τάσεις στασιαστικὰς φαίνεται ὅτι εἶχον καὶ οἱ δοῦλοι⁴⁴, εἰς τοὺς ὁποίους παλαιότερον οἱ Κρήτες ἀπηγόρευον τὴν χρῆσιν ὄπλων καὶ τὴν γύμνασιν⁴⁵. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ τῶν παλαιῶν περιοίκων, οἵτινες ἤδη εἶχον ἐξισωθῆ κοινωνικῶς πρὸς τοὺς Δωριεῖς, ἀποκτήσαντες διὰ τοῦ ἐμπορίου περιουσίας, ἀλλὰ περὶ τῶν ἐξ αἰχμαλώτων δού-

⁴⁰) Βλ. *The Cambridge Ancient History*, VIII, σ. 145, 291, 625 ἐξ. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐπέσπευσε τὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κατάληψιν τῆς νήσου.

⁴¹) Ἰδίως μετὰ τὸν πόλεμον Κρητῶν καὶ Ροδίων κατὰ τὸ 155 π.Χ.

⁴²) Ἡ πειθαρχία αὕτη πιθανῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν καταβολὴν τῶν φόρων, ὡς ὁ L o c k, ἐν ἔργ. μν., ἐν στίχῳ, ὑποδεικνύει.

⁴³) γ', 1 ἐξ. Βλ. καὶ α', 10, «ἀνυπότακτοι».

⁴⁴) β', 9.

⁴⁵) Βλ. Ἀριστοτέλους, 1264α.

λων, τοὺς ὁποίους οἱ Κοῦτες στρατιῶται ἔφερον ἀπὸ τῶν πολέμων ἢ οἱ ἔμποροι ἠγόραζον.

Ε'.

Ἡ πρὸς Τίτον εἶναι ἡ μόνη Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, ἐν ἣ οὗτος διακρίνει τέσσαρας τάξεις ἀνθρώπων κατὰ φύλον καὶ ἡλικίαν: *προσβύτας, προσβύτιδας, νεωτέρους, νέας*⁴⁶. Τοῦτο ὑπενθυμίζει τὴν αὐστηριὰν διάκρισιν τῶν ἡλικιῶν ἐν ταῖς Λαοικαῖς Πολιτεῖαις, εἰς τὰς ὁποίας ἀνῆκον καὶ αἱ Κορητικαί. Ἐν Γορτύνη οἱ «*νέοι*» ἢ «*νεώτεροι*» ἦσαν ὠργανωμένοι εἰς τάξιν μὲ ἰδίους νόμους, φέρουσαν τὸ ὄνομα «*νεότας*»⁴⁷.

Σημασίαν ἔχουν αἱ πρὸς τὰς γυναῖκας διδόμεναι συμβουλαί, διὰ τὰς ὁποίας χορηγοῦνται ἐπίθετα μὴ ἀπαντῶντα ἀλλαγῶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, συνεπῶς δὲ ἐκλεγέντα ἐκ προθέσεως διὰ τὴν παροῦσαν περίστασιν (*φίλανδροι, φιλότεκνοι, οἰκουργοί*). Αἱ γυναῖκες ἐν τῇ ἐλληνοιστικῇ κοινωνίᾳ εἶχον πολλὴν ἐλευθερίαν. Τὸ γενικὸν ρεῦμα τῆς χειραφετήσεως ἀσφαλῶς εἰσῆλθε καὶ εἰς Κορίνθον, λόγῳ τῆς συχνῆς ἐπικοινωνίας τῆς νήσου μετ' ἄλλων περιοχῶν. Αἱ γυναῖκες ἐξήρχοντο τοῦ οἴκου συχνάκις, ἤρχοντο εἰς τὴν ἀγορὰν ἢ ἐπεσκέπτοντο συγγενεῖς καὶ φίλας, μετὰ τῶν ὁποίων συνέπινον κατὰ κόρον. Ὁ Παῦλος συνιστᾷ εἰς αὐτὰς νὰ εἶναι *σώφροτες καὶ ἱεροσχεπεῖς*, «*μηδὲ οἴνω πολλῶ δεδουλωμένοι*»⁴⁸. Παράλληλως δὲ νὰ εἶναι *οἰκουργοί*, παραμένουσαι ἐν τῷ οἴκῳ καὶ περιποιούμεναι αὐτόν.

Ἐν Κορίνθῳ ἦτο ἀνεπτυγμένος ὁ παιδικὸς ἔρωσ. Ὁ Πλάτων⁴⁹ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁰ ἀναφέρουν ὅτι οἱ ἄνδρες ἀπέφευγον τὴν πρὸς τὰς γυναῖκας συνουσίαν πρὸς πρόληψιν τῆς πολυτεκνίας καὶ τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τοῦτο δὲ προεβλέπετο καὶ νομοθετικῶς. Εἶναι φυσικὸν ὅτι τὸ μέτρον τοῦτο διέθετε τὰς γυναῖκας δυσμενῶς πρὸς τοὺς ἄνδρας· αἱ γυναῖκες δὲν ἦσαν φίλανδροι. Ἴσως ὑπῆρχον καὶ τάσεις ἐγκαταλείψεως τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῶν γυναικῶν χάριν θρησκευτικωτέρας ζωῆς κατὰ μόνας· οὕτως ἐξηγεῖ ὁ Χρυσόστομος τὴν φράσιν «*ὑποτασσομένης τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν*»⁵¹.

⁴⁶) β', 2 ἔξ. Αἱ λέξεις *προσβύται* καὶ *προσβύτιδες* δὲν δηλοῦν πολιτικά ἢ ἐκκλ. ἀξιώματα.

⁴⁷) Βλ. M. M u t t e l s e e, Zur Verfassungsgeschichte Kretas in Zeitalter des Hellenismus, Glückstadt-Hamburg 1925, σ. 23 ἔξ.

⁴⁸) β', 4.

⁴⁹) Νόμοι, 838 E.

⁵⁰) Πολιτικά, 1272a (βλ. Β. Δ α ο ὕ ρ δ α, «Κρητικά Χρονικά», Γ', 1948, σ. 391, 407 ἔξ.).

⁵¹) β', 5.

Καὶ μεταγενεστέρως παρουσιάζονται ἴχνη κινήσεως κατὰ τοῦ γάμου ἐν Κρήτῃ, μεταξὺ Χριστιανικῶν κύκλων, τὰ ὁποῖα δι' ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς Κρητῆς Ἐπισκόπους κατεπολέμησε Διογύσιος ὁ Κορινθιοῦς⁵². Ὁ Παῦλος εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰς τάσεις ταύτας καὶ συνιστᾷ εἰς τὰς γυναῖκας τῆς Κρήτης νὰ εἶναι φίλανδροι καὶ φιλότεκνοι⁵³.

ΣΤ'.

Ἡ Ἐπιστολὴ δίδει περισσότερα στοιχεῖα περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ὡς βάσις τῆς γνώμης αὐτοῦ τίθεται ὁ στίχος τοῦ Ἐπιμενίδου :

*Κρητες ἀεὶ ψεύσται, θηρία κακά, γαστέρες ἀογαί*⁵⁴.

Ἐκ τῶν διδομένων ὅμως συμβουλῶν δυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν καὶ ἄλλας ἐκφράσεις ὡς ἀναφερομένας εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν Κρητῶν :

«*Μὴ αὐθάδη, μὴ ὄργιλον, μὴ πάροιον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ*»⁵⁵, «*ἀνυπότακτοι, ματαιολόγοι καὶ φρεναπάται*»⁵⁶, «*ἀπειθεῖς... δουλεύοντες ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις, ἐν κακίᾳ καὶ φθόρῳ διάγοντες, στυγητοί, μισοῦντες ἀλλήλους*»⁵⁷.

Οἱ χαρακτηρισμοὶ οὗτοι συμφωνοῦν καὶ πρὸς τὰς ἐξ ἄλλων πηγῶν πληροφορίας. Βλ. ἰδίως Πολύβιον, «*ὁ περὶ τὴν αἰσχροκερδειαν καὶ πλεονεξίαν τρόπος οὕτως ἐπιχωριάζει ὥστε παρὰ μόνοις Κρηταιεῦσι τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων μὴδὲν αἰσχρὸν ὄν νομίζεσθαι κέρδος*»⁵⁸, «*καὶ μὴν οὔτε κατ' ἰδίαν ἦθη δολιώτερα τῶν Κρηταιέων εὔροισις ἄν, πλὴν τελεείως ὀλίγων, οὔτε κατὰ κοινὸν ἐπιβολὰς ἀνωτέρας*»⁵⁹, Πολύταρχον, «*τοῖς χρήμασιν ὅπως κηρίοις μέλισσαι προσλιπαροῦντες*»⁶⁰. Tit. Livius, «*Cretenses spem pecuniae secuti*»⁶¹.

⁵²) Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστ. 4, 23, 5, 7. Βλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 144, σημ. Τοιοῦται τάσεις εἶχον ἀναπτυχθῆ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ (Κλήμης Ἀλέξ. Στρωμ., 3, 9, 64). Ἡ φράσις «*μῆσ γυναικὸς ἀνήρ*» σημαίνει πιθανὸν οὖν ὁ πρεσβύτερος δὲν πρέπει νὰ ἔχη νυμφευθῆ δις.

⁵³) Αἱ λέξεις, ἐκ τῶν σπανίως χρησιμοποιουμένων, ἀπαντοῦν καὶ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Περγάμου, τοῦ β' αἰῶνος μ.Χ., (A. Deissman, *Biblische Studien*, 6, 255): «*τῇ γλυκυτότῃ γυναικί, φιλάνδρῳ καὶ φιλοτέκνῳ, συμβιωσάσῃ ἔτη λ'*».

⁵⁴) Βλ. καὶ Ἡσιόδου, Θεογονία, 26 ἔξ.

«*ποιμένες ἀγραυλοὶ, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον, ἴθμεν ψεύδεια πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα*».

⁵⁵) α', 7.

⁵⁶) α', 10.

⁵⁷) γ', 3.

⁵⁸) VI, 46.

⁵⁹) VI, 47, βλ. καὶ VIII, 21, VIII, 18 κλπ.

⁶⁰) Αἰμίλιος 23.

Ἡ περὶ τῶν Κρητῶν γνώμη τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀπεκρυσταλλώθη εἰς τὴν σημασίαν ἣν προσέλαβε τὸ ρῆμα *κηριζέειν* (= ψεύδεται, ἀπατᾶν)⁶².

Ἄνταπεκρίνετο ὅμως ἡ κρίσις αὕτη τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸν ἀληθῆ χαρακτήρα τῶν Κρητῶν; Οἱ ἀνωτέρω ἀναφερόμενοι συγγραφεῖς δὲν εἶχον μελετήσει τὰ κρητικά ἤθη ἐπιτοπίως, εἰς τὰς κρίσεις δὲ αὐτῶν ἢ δεικνύουν ἐπιρροὴν τῶν πολιτικῶν ἀντιθέσεων τῆς ἐποχῆς⁶³ ἢ ἐκφράζουν τὴν κοινὴν γνώμην τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες πάλιν δὲν ἐγνώρισαν τοὺς Κρητας εἰς τὰς καλυτέρας αὐτῶν ἐκδηλώσεις. Ὡς ἐλέχθη ἤδη, πολυάριθμοι Κρητες ὑπηρέτουν ὡς μισθοφόροι τῶν ξένων στρατῶν. Τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα, ὅταν ἀκολουθῆται διὰ καθαρῶς κερδοσκοπικοὺς λόγους, ἀναμφιβόλως ἀλλοιώνει τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Τοὺς μισθοφόρους τούτους ἐγνώριζον κυρίως οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, ἐκ τῆς ἀγάπης δὲ αὐτῶν πρὸς πλουτισμὸν παρήχθη ἡ ἐντύπωσις περὶ ψευδολογίας καὶ αἰσχροκερδεῖας ὄλων τῶν Κρητῶν, τῶν ὁποίων γνήσιοι ἐκπρόσωποι ἐθεωρήθησαν οἱ μισθοφόροι.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν μισθοφόρων ἐπὶ τῶν λοιπῶν κατοίκων τῆς νήσου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀλλοιώσῃ πλήρως τὸν αὐστηρὸν Δωρικὸν χαρακτήρα τῶν Κρητῶν. Ὅτι ὅμως ἐγένετο ἀλλοίωσις τις, εἶναι ἀναμφισβήτητον. Τοῦτο συνέβη εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Συντελεσται τῆς ἀλλοιώσεως ταύτης, πλὴν ἄλλων, ἦσαν καὶ οἱ πολλοὶ φυγάδες καὶ ἵπποτοι, οἵτινες εὕρισκον καταφύγιον εἰς τὴν νῆσον λόγῳ τῆς ἀπομονώσεως αὐτῆς⁶⁴.

Ἡ εἰς τὸ ἐμπόριον ἐπίδοσις τῶν Κρητῶν ἐνίσχυσε τὴν περὶ αἰσχροκερδεῖας ἀντίληψιν. Τὸ ἐμπόριον ὑπεβηθεῖτο ὑπὸ τῆς πατροπαράδοτου ἀγάπης αὐτῶν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τῆς τακτικῆς ἐπικοινωνίας, ἣν εἶχεν ἡ νῆσος μετ' ἄλλων ἐπαρχιῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία διηκούλυε καὶ τὴν μετανάστευσιν τῶν Κρητῶν καὶ εἰς ἄλλας χώρας, ἀλλ' ἰδίως εἰς Αἴγυπτον, ἐνθα ἔζων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν πολλοὶ Κρητες πάροικοι, ἀποτελοῦντες τὰ «*πολιτεύματα*» Κρητῶν⁶⁵. Ἰδέαν περὶ τῆς ἐπικοινωνίας ταύτης λαμβάνομεν καὶ ἐκ τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς: Ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήμα-

⁶¹) XLIV, 45.

⁶²) Λεξικὸν Ἡ σ υ χ ί ο υ.

⁶³) Ὁ Πολύβιος, π.χ., προσερχόμενος ἐκ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας, ἦτο πολιτικῶς τεταγμένος κατὰ τῶν Κρητῶν, οἵτινες εἶχον ἐσάφην πρὸς τὴν Αἰτωκὴν Συμπολιτείαν, καὶ ὑπὲρ τῶν Ροδίων.

⁶⁴) T a c e t u s, Ann., IV, 21.

⁶⁵) Βλ. Pap. Tebt., 32, 9, 17.

τος ὁ Ἄρτεμας ἢ ὁ Τυχικὸς πρόκειται νὰ σταλῇ εἰς τὴν νήσον, ὁ Ζηνᾶς⁶⁶ καὶ ὁ Ἀπολλῶς⁶⁷ θὰ διέλθουν ἐκεῖθεν, ὁ δὲ Τίτος προσκαλεῖται νὰ ἔλθῃ εἰς Νικόπολιν, ἕως μὲσω Ζακύνθου.

Τέλος ἡ γνώμη αὕτη ἐνισχύθη καὶ ὑπὸ τῆς συμμετοχῆς Κρητῶν τινῶν εἰς τὴν πειρατείαν.

Ὁ Παῦλος ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀλήθειαν τῶν ἐν τῷ στίχῳ τοῦ Ἐπιμενίδου λεγομένων: «*ἡ μαρτυρία αὕτη ἐστὶν ἀληθής*»⁶⁸. Εἶχε σχηματίσει ὁ Ἀπόστολος τὴν κρίσιν ταύτην ἐπιτοπίως; Ἐλέχθη ὅτι ἡ ἐν Κρήτῃ παραμονὴ αὐτοῦ ἦτο σύντομος, ἡ δὲ μόρφωσις ἀκριβοῦς γνώμης περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν κατοίκων ἦτο δύσκολος. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Παῦλος ἐγνώρισε Κρήτας μισθοφόρους, κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας συλλήψεις αὐτοῦ, καὶ ἐμπόρους, ἢ συμπεριφορὰ τῶν ὁμοίων ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ ἐκφρασθῇ οὕτως. Πάντως, ὁ ἠθικὸς χαρακτῆρ τῆς Ἐπιστολῆς ἐπέτρεπεν εἰς τὸν Ἀπόστολον νὰ χρησιμοποιήσῃ τοιοῦτον τόνον· ἔργον αὐτοῦ ἦτο νὰ φέρῃ εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν τοὺς ἠθικῶς παραπαιόντας.

Δίδεται πολλὴ σημασία εἰς τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ στίχου. Πολλοὶ ἐρευνηταὶ θεωροῦν αὐτὸν ὡς προερχόμενον ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ. Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης φρονεῖ ὅτι ὁ στίχος δὲν θὰ εἶχεν ἀποδεικτικὴν ἰσχὺν ἀκόμη καὶ ἂν ἀνῆκεν εἰς τὸν Κρητὰ Ἐπιμενίδην. Ἐκ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ τετραστίχου ἐκ τῶν σωζομένων ἀποσπασμάτων ἐν Πράξ. ιζ' 28, Τίτ. α', 12 καὶ ἐν τῷ Ὑπομνήματι τοῦ I s h o' d a d⁶⁹, καθίσταται προφανὲς ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἐσκόπευε νὰ καυτηριάσῃ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν συγκεκριμένην αὐτῶν προᾶξιν, καθ' ἣν ἀνεκίρουν τὸν Δία ἄνθρωπον καὶ ἐδείκνυον τὸν τάφον αὐτοῦ. Ἡ θεότης τῶν Αἰγαίων κατοίκων τῆς νήσου (Ρέα,

⁶⁶) Ὑπό τινων θεωρεῖται ὡς Ἰουδαῖος νομοδιδάσκαλος, πιθανώτερον ὅμως πρόκειται περὶ Ρωμαίου νομικοῦ.

⁶⁷) Ἰουδαῖος λόγιος ἐξ Ἀλεξανδρείας, κηρύξας ἐν Ἐφέσῳ, Κορίνθῳ καὶ ἀλλαχοῦ· βλ. Πράξ. ιη', 24 ἐξ., Α' Κορ. α', 2, γ', 22.

⁶⁸) α', 13.

⁶⁹) Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ τετραστίχου ὑπὸ τοῦ R. H a r r i s (ἐν G i b s o n, I s h o' d a d, H o v a e S e m i t i c a e, X, C. X I I I), ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Τύμβον διεκτίησαντο σέθεν, κύδιστε, μέγιστε,
Κρήτες ἀεὶ ψεύσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀγαί.
Ἄλλὰ σὺ γ' οὐ θάνες, ἐσσηκας γὰρ ζωὸς ἀεὶ
ἐν γὰρ σοὶ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα ἡδὲ καὶ ἔομεν.*

Βλ. καὶ Π. Χρήστου, Ὁ Ἄπ. Παῦλος καὶ τὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου, «Κρητικά Χρονικά», Α' 1949, σ. 119 ἐξ.

μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Δ ι ο ς) ἦτο ἔκφρασις τοῦ πνεύματος τῆς φύσεως, ὅπως δὲ ἡ φύσις φθίνει καὶ ἀναγεννᾶται, οὕτω καὶ ἡ θεότης ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται. Ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ Θεοῦ διεσώθη ἐν Κρήτῃ καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ παρὸν ὅμως τετράστιχον παρουσιάζει ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης περὶ Θεοῦ, ἰδιαίτερος δὲ περὶ τοῦ Διός, δυνάμεθα δὲ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ νέα ἀντίληψις εἶχε τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς τὸν βαθὺν θρησκευτικὸν ἀναμορφωτὴν Ἐπιμενίδην.

Ἐπομένως ὁ στίχος οὗτος δὲν εἶναι προῖον τῆς περὶ τοῦ κρητικοῦ χαρακτῆρος γνώμης τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἀλλ' αἰτία διαμορφώσασα ἐν μέρει τὴν γνώμην ταύτην⁷⁰.

Περὶ σφόδρα ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν πραγματικότητα ἄλλοι χαρακτηρισμοὶ τῆς Ἐπιστολῆς, ὡς οἱ περὶ τοῦ φιλεριστικοῦ καὶ ὀργίλου πνεύματος τῶν Κρητῶν καὶ τῆς πρὸς τὴν οἰνοποισίαν⁷¹ κλίσεως αὐτῶν.

Ἡ φράσις «καλῶν ἔργων προϊστασθαι»⁷² ὑποδεικνύει τὴν ἀπασχόλησιν εἰς τίμια ἐπαγγέλματα καὶ ὑπαινίσσεται τὰς ἀπασχολήσεις τῶν πειρατῶν καὶ τῶν ἀισχροκερδῶν ἐμπόρων.

Ζ'.

Ἡ Ἐπιστολὴ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξίν ἰσχυρᾶς Ἰουδαϊκῆς μειονότητος ἐν Κρήτῃ⁷³. Ὁ Τάκιτος⁷⁴ λέγει ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι κατήγοντο ἐκ Κρήτης, λαβόντες τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐκ τοῦ ὄρους Ἰδη. Ἡ γνώμη αὕτη βεβαίως προέρχεται ἐκ συγχύσεως τῶν Φιλιστῶν-Κεφθορείμ, οἵτινες πιθανώτατα ἦσαν ἐκ τῶν Προελλήνων κατοίκων τῆς νήσου, πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Ἰουδαῖοι ἐγκατεστάθησαν ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. Ὄταν Πτολεμαῖος ὁ Σωτὴρ κατέλαβε τὴν Ἱερουσαλήμ, τὸ 320, ἐξηνάγκασε πολλοὺς Ἰουδαίους εἰς μετανάστευσιν, μέρος δὲ αὐτῶν ἐγκατεστάθη ἐν Κρήτῃ. Ἐν Γορτύνη ὑπῆρχεν ἰσχυρὰ Ἰουδαϊκὴ παροικία⁷⁵, πρὸς προστάσιαν τῆς ὁποίας Σίμων ὁ Μακκαβαῖος ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, ἐπιτυχῶν ὑπόσχεσιν αὐτῶν⁷⁶.

⁷⁰) Βλ. παράλληλον ἐπιρροὴν τοῦ στίχου τοῦ Βιργιλίου

Timco Danaos et dona ferentes.

⁷¹) Ὁ Κρητικὸς οἶνος ἦτο περίφημος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα· βλ. J u n e - n a l i s, Sat. 14, 270. Ὡς ἐλέχθη ἤδη καὶ αἱ γυναῖκες ἐπέδιδοντο εἰς ὑπερβολικὴν οἰνοποισίαν.

⁷²) γ', 14

⁷³) α', 10, 14, γ', 9.

⁷⁴) Hist. V, 2.

⁷⁵) Βλ. Α' Μακκ. ιε', 23, ι', 62, Φίλωνος, Πρεσβεία πρὸς Γάϊον, 36.

⁷⁶) Α' Μακκ. ιε', 23.

Βραδύτερον ὁ Ψευδαλέξανδρος, ἰσχυριζόμενος ὅτι εἶναι υἱὸς Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου, κατὰ μετάβασίν του εἰς Ρώμην, διῆλθεν ἐκ Κρήτης καὶ ἐπεβλήθη ἐπὶ τῶν ἐκεῖ πολυαρίθμων Ἰουδαίων, παρὰ τῶν ὁποίων ἀπέσπασε μεγάλα χρηματικά ποσά⁷⁷. Ἰουδαῖοι τῆς Κρήτης ἀναφέρονται ὡς παρόντες κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς⁷⁸.

Πόσον δυναμικὴ ἦτο ἡ ἐν Κρήτῃ Ἰουδαϊκὴ κοινότης δεικνύει διήγησις τις παρὰ τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Ἱστορικῷ Σωκράτει⁷⁹, φαίνεται ὅμως σαφῶς καὶ ἐκ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς Τίτον. Οἱ Ἰουδαῖοι εἶχον κατορθώσει νὰ συνταράξουν τὴν χριστιανικὴν κοινότητα καὶ εἶχον ἐπιρραΐσει καὶ διαιρέσει πολλὰς οἰκογενεῖας⁸⁰.

Η'.

Ἐλαχίστους μόνον ὑπαινιγμούς εὐρίσκομεν περὶ θεωρητικῶν ἐνασχολήσεων τῶν Κρητῶν. Αἱ συζητήσεις περὶ διακρίσεως τροφῶν εἰς καθαρὰς καὶ ἀκαθάρτους ἀναφέρονται ἀσφαλῶς εἰς τοὺς Ἰουδαίους τῆς νήσου⁸¹. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει πιθανῶς καὶ διὰ τὸ λεγόμενον περὶ γενεαλογίῳ⁸². Οἱ Ἰουδαῖοι ἱκανοποιοῦν τὴν ἐθνικὴν τῶν ὑπερηφάνειαν τονίζοντες τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν τοῦ ἔθνους τῶν καὶ καταρτίζοντες γενεαλογίας⁸³.

Περὶ ὑπάρξεως σταϊκῶν τάσεων ἐν Κρήτῃ δυνάμεθα πιθανῶς νὰ υποθέσωμεν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Παύλου χρήσεως λέξεων σπανιώτατα ἀπαντωσῶν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, ὡς εὐσέβεια, εὐσεβεῖς, ἐπιείκεια, σάφρων, σωφροσύνη, φιλάνθρωπία, ἀγαθός, συνείδησις. Ὁ Παῦλος δίδει χριστιανικὴν ἔννοιαν εἰς τοὺς στωϊκοὺς τούτους ὄρους.

ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

⁷⁷) Ἰωσήπου, Ἀρχαιολογία, XVII, 12. 1, Περὶ Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου, II, 7. 1.

⁷⁸) Πράξ. β', 11.

⁷⁹) VII, 38.

⁸⁰) α', 11.

⁸¹) α', 15.

⁸²) γ', 9.

⁸³) Πρβλ. Φίλωνος, Περὶ βίου Μωσῆος, II, 8, Ματθ. α', 1 ἔξ. Λουκ. γ', 23 ἔξ. Βλ. Hort, ἔργ. μν., σ. 135. Καὶ οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ ἐχρησιμοποιοῦν γενεαλογίας, κατὰ τὴν ἐκθεσιν τῆς ἱστορίας τῶν ἀποικιῶν ἰδίως (βλ. Πόλυβιο, Ἱστορία, IX, 1. 4).